

TÜRK (BAHRÎ)
MEMLÜKLER
DÖNEMİNDE
HADİS İLMİ

(HİCRİ VII-VIII. ASIR)

NAGİHAN EMİROĞLU

İLAHİYAT

ÖNSÖZ

Doğuşundan günümüze İslamî ilimlere dair literatürün zengin bir yekûn tuttuğu aşikâr olmakla birlikte genel olarak vahye dayalı bilginin yorumlanıp şekillendiği, farklı kültürlerin, düşünce akımlarının etkisiyle gelişip her bir ilim dalının kendi mecraını bulduğu ve zaman içinde olgunlaşp kemal noktasına eriştiği tarihî süreç, dönemleri itibariyle tam olarak ortaya konulamamıştır. Tüm İslamî ilimler için söz konusu olan bu durum, hadis ilmi için de geçerlidir. Hadis tarihi ele alınırken başta Hz. Peygamber dönemi olmak üzere hicri ilk üç asrı içine alan ve rivâyet asrı diye tavsif edilen döneme yer verilmekte, özellikle de beşinci asırdan sonraki süreç çoğu zaman muhtasar olarak geçilmektedir. Üstelik mevcut hadis tarihi çalışmaları daha çok belli bir dönemde telif edilen literatür üzerinden ele alınmakta, siyasî arka plan ve sosyal hayat geri planda bırakılmaktadır.

Günümüz araştırmalarında sosyal tarih anlayışının ön plana çıkarıldığı ve bu bakış açısıyla ilim tarihlerinin yeniden kaleme alınmaya başlandığı ifade edilebilir. Bu çerçevede hadis çalışmaları yanında toplumdaki sosyal yapıyı, hadis algısını, genel olarak hadis ilminin halk ve siyasiler nazarındaki konumunu da göz önünde bulundurarak yapılan ve yeni yapılacak çalışmalar, bizi tarihin söz konusu dönemlerine götürecektir ve hadis ilminin geçirdiği aşamaları daha somut ve gerçekçi bir şekilde görme imkânı sağlayacaktır.

İlk asırlar için bu tür tarih yazımı denemeleri yapılmakla birlikte sonraki asırlar ile ilgili hadis tarihi çalışmalarının yeterli düzeyde olduğu söylenemez. Üstelik daha sonraki asırlarda Müslümanların yaşadığı topraklar hızla genişlemiş, belli bir merkezden yönetilen İslâm toplumu yerini farklı coğrafyalarda hüküm süren İslâm devletlerine bırakmıştır. Bu nedenle herhangi bir asır, dönem, devlet, bölge veya şehir merkezli yapılan çok sayıda çalışma birleştirilerek umumî bir hadis tarihi ortaya konulabilir. Bu kapsamda Moğol ve Haçlılar'a karşı kazandığı zaferlerle tarihte iz bırakan ve yaklaşık iki buçuk asır boyunca Mısır, Şam ve Hicaz gibi İslâm dünyasının en önemli bölgelerini hâkimiyeti altında bulduran, kurdukları teşkilat, müesseseler ve özellikle de ilmî alandaki kurumlarıyla başta Osmanlı Devleti olmak üzere kendisinden sonraki İslâm devletlerine tesir eden Memlûk Türk devleti (648-923/1250-1517), hadis tarihi açısından ele alınarak bütün yönleriyle incelenmeyi hak etmektedir.

Halit Özkan tarafından kaleme alınan *Memlûklerin Son Asrında Hadis* isimli çalışma, tamamlayıcı nitelikte benzer bir çalışmanın Memlûklerin ilk asrı için de yapılabileceği hususunda bizi teşvik edici olmuştur. İslâm Araştırmaları Merkezi'nin Araştırmacı Yetiştirme Projesi biriminin hadis tarihi çalışmalarına önem vermesi ve öncelikli araştırma alanları arasında Memlûk döneminin yer alması da bu konunun çalışılmasında etkili olan bir diğer unsurdur. Bu kapsamda çalışma (648-784/1250-1382) yıllarında hüküm süren ve Türk (Bahrî) Memlûkler dönemi olarak isimlendirilen Memlûk Devleti'nin ilk asrını hadis tarihi açısından ele almaktadır. Giriş dışında üç bölümden oluşan çalışmamızda dönemin hadis eğitim öğretim mekânları, hadis tahammül yolları, ilmî seyahatler, bazı meşhur âlimler, hadis ilmi ile ilgili telif edilen eserler ele alınarak hadis kimlikleri ile öne çıkan ulemanın birbirleriyle ve siyasîlerle münasebetleri ile sosyal konumları tespit edilerek umumî bir hadis tarihi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Elinizdeki bu kitap, 2019 yılının Mayıs ayında tamamladığım doktora tezinin kitaplaşmış halidir. Tezin tamamlanmasından bu yana, alana karşı ilginin artarak devam etmesi ve bu döneme dair bazı çalışmaların yapılmış olması, hatta sonuç çıktıkları arasında müstakil olarak araştırılması gerektiğini teklif ettiğimiz bazı konuların çalışılmaya başlanması oldukça sevindiricidir. Çalışma sürecinde tavsiye ve önerileriyle rehberlik eden danışman hocam Prof. Dr. Muhammet YILMAZ'a, konunun seçiminde önemli rolü olan ve çalışma boyunca kıymetli katkılarıyla yolumu açan ikinci danışman hocam Prof. Dr. Halit ÖZKAN'a ve akademik çalışma yapmaya beni teşvik eden, her daim destek ve dualarını yanımda hissettiğim muhterem hocam Prof. Dr. Mehmet Yaşar KANDEMİR'e teşekkürlerimi arz ederim. Değerli fikirleri ile tezin şekillenmesinde katkıda bulunan kıymetli komite üyesi hocalarım Prof. Dr. Ali Osman ATEŞ ile Memlûkler dönemini, çalışma alanı olarak belirlememde etkili olan ve akademik bakış açısından çokça istifade ettiğim Prof. Dr. Fatih Yahya AYZA'a ve çalışmanın nihayete erdirilmesinde katkı sunan jüri hocalarım Prof. Dr. Bekir TATLI ile Prof. Dr. Abdulkadir EVGİN'e, metni okuyup tashih eden değerli arkadaşlarım Dr. Sümeyye SEVİNÇ, Dr. Aygül DÜZENLİ, Dr. Fatmanur ALİBEKİROĞLU EREN'e, özellikle teknik konularda çokça istifade ettiğim Dr. Rıdvan YARBA'ya şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

AYP kapsamında bursiyerleri olarak gerek maddi açıdan gerekse doktora sürecinde düzenledikleri eğitimlerle akademik olarak yetişmemize destek olan İSAM yönetimine, hocalarına ve araştırma boyunca kaynak temini noktasında her türlü kolaylığı gösteren kütüphane çalışanlarına ve Doktora Burs Programı kapsamında sağladığı destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca lisans eğitimimden itibaren teşvik edici sohbetleriyle her daim moral kaynağı olan ve özellikle tezin kitaplaşma sürecinde kıymetli vakitlerini ayırarak metni okuyup

değerli katkılarda bulunan Doç. Dr. Rahile KIZILKAYA YILMAZ'a, çalışmanın yayınlanmasına vesile olan Prof. Dr. Asım Cüneyd KÖKSAL ve TİMAŞ Akademi'ye şükran borçluyum. Son olarak gerek eğitim gerekse çalışma hayatının her türlü zorluğuna karşı desteklerini esirgemeyen değerli aileme ve her daim yanımda olan sevgili eşim Uğur EMİROĞLU'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Nagihan EMİROĞLU

Mayıs 2023

Kastamonu

KISALTMALAR

<i>AÜİFD</i>	: <i>Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: Bin, İbn (oğlu)
Bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren, tercüme eden
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>DEÜİFD</i>	: <i>Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
ed.	: Editör
<i>HTD</i>	: <i>Hadis Tetkikleri Dergisi</i>
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
<i>KÜİFD</i>	: <i>Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
nşr.	: Neşreden, nâşir
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı (sayfa aralığı)
s.a.	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
<i>SDÜİFD</i>	: <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>SÜİFD</i>	: <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TDİB	: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
<i>UÜİFD</i>	: <i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
vdğr.	: Ve diğerleri
yy.	: Basım yeri yok
Yay.	: Yayınları, yayıncılık

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Abbâsî hilâfetinın Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasından kısa bir süre önce 648 (1250) yılında Mısır'da kurulan Memlûk Devleti'nde, ilmî hayatın oldukça canlı olduğu ve günümüze ulaşan pek çok ansiklopedik çapta tarihî, dinî ve biyografik eserlerin bu dönemde kaleme alındığı bilinmektedir. Bunda Memlûklerin, kesintiye uğrayan Abbasî hilafetini Mısır'da tekrar tesis ederek İslâm dünyası arasında saygın bir mevki edinmesi, yenilmez olduğu düşünölen Moğollar karşısında 658 yılında kesin bir zafer kazanmasıyla bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmesi, civar yerlere göre ilim adamları için güvenli bir ortam oluşturması, inşa edilen çok sayıda eğitim kurumunun ulema için bir istihdam imkânı sağlaması, sultan ve emirlerin ilim öğrenmeye ve ulemaya teveccühü gibi pek çok neden etkili olmuştur.

Bütün bu hususlar çerçevesinde VII-X. (XIII-XVI) yüzyıllar arasında hüküm sürmüş ve İslamî ilimlerin her branşına ait zengin ürünlerin verildiğı, önemli âlimlerin yetiştiğı Memlûkler Devleti'nin hadis ilmi açısından da çalışılmasının gerekli olduğu düşünölen bu araştırmaya konu edilmiştir. Yaklaşık üç asır gibi büyük bir zaman diliminin ele alınmasının zorluğu ve Çerkez (Burcî) Memlûkler olarak ifade edilen Memlûklerin son asrı ile ilgili tarihi ve sosyal arka planı da dikkate alan bir çalışma (Özkan, Halit, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012) bulunduğı için, bu araştırma, Memlûklerin ilk asrına tekabül eden Türk (Bahri) Memlûkler dönemi ile sınırlandırılmıştır.

Bu araştırma Memlûklerin ilk dönemindeki ilmî hayatı hadis ilmi çerçevesinde ele alarak; mektep, medrese, darulhadis, hankah, cami, ribât gibi eğitim merkezi olarak kullanılan veya bu kurumlar dışında ev ve bahçe gibi özel mekânlarda yürütölen hadis eğitim ve öğretim faaliyetlerini, toplumun hadis ve sünnete genel bakışını, bu dönemde yetişen âlimler ve telif ettikleri eserleri, muhaddislerin toplumdaki konumunu, birbirleriyle ve siyasislerle ilişkilerini, mezhepsel farklılığın onların bireysel yaşantılarına ve ilmî çalışmalarına yansımalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda çalışmada, Memlûkler,

ilmî hayatın canlanmasında gerçekten önemli bir etki sağlamış mıdır? Yetişen önemli âlimlerin Memlûk coğrafyasında bir araya gelmesinde siyasî birtakım etkiler olabilir mi? Bu dönemde yetişen önemli âlimler ve ilim dünyasında iz bırakan eserleri arasında neler zikredilebilir? Bu dönemde hadis ile ilgili orijinal eser ortaya konulabilmiş midir? Hadis edebiyatı açısından yeni bir tür ortaya çıkmış mıdır? Hadis öğrenim ve öğretimi ile ilgili yürütülen faaliyetler nelerdir? Kurumsallaşma ile birlikte eğitimin tek merkezi medrese ve dârülhadisler mi olmuştur? İslâm geleneği haline gelen, ilim için yapılan seyahatler, eğitim kurumlarının yaygınlaşmasıyla sona ermiş midir? Medrese ve dârülhadislerde hadis eğitimi açısından nasıl bir yöntem takip edilmiştir? Hadis ile ilgili hangi eserler okutulmuştur? İlmî faaliyetlerin zirve yaptığı bu dönemde, toplumda söz sahibi ve yetkin onlarca hâfız muhaddisin bir arada yaşadığı bu coğrafyada rekabet, haset, adam kayırma, rüşvet gibi olumsuz örnekler bulunmakta mıdır? Kişisel sorunlar mezhepsel farklılıklardan beslenmiş midir? Muhaddislerin birbirleriyle yaşadıkları sorunların izlerini ilmî ürünlerinde bulmak mümkün müdür? gibi pek çok soruya cevap aranmıştır.

Bu çalışma ile hicri VII. (XIII.) asrın son yarısı ile VIII. (XIV.) yüzyılın büyük bir kısmına tekabül eden Türk (Bahrî) Memlûkler Devleti'nde söz konusu sorular çerçevesinde dönemin ilmî hayatı tüm yönleriyle ortaya konmaya çalışılacak, Memlûklerin son asrı ile ilgili yapılan ilmî tespitlerin, ilk dönemdeki izdüşümleri belirlenmeye gayret edilecektir. Bu açılardan bu çalışma, hadis ilminin teşekkül sürecini ve tarihî seyrini günümüz ihtiyaç ve beklentilerine göre yeniden ele alan akademik hadis tarihi çalışmalarının bir parçası olacaktır.

Araştırmanın Metodu ve Kaynak Değerlendirmesi

Türk (Bahrî) Memlûkler Dönemi'nde hadis ilmini araştırmak, ilgili dönemin hadis ilmi açısından tarihini yazmak anlamına gelmektedir. Bu açıdan araştırma, bir hadis tarihi çalışmasıdır. Bu nedenle öncelikle kaynak taraması ve karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmada ele alınan hadis eğitimi ile ilgili yapılan dersler, takip edilen metodlar, okutulan eserler, yapılan yolculuklar, muhaddisler, telif ettikleri eserler, muhaddislerin birbirleriyle ilmî ve sosyal ilişkileri, idarecilerle münasebetleri, anlaşmazlıkları, düşünce farklılıkları gibi pek çok konu tarih ve tabakât kitaplarından çok sayıda biyografi okunarak elde edilmiştir. VII. (XIII.) ve VIII. (XIV.) asırlara tekabül eden bu dönem, günümüz tarih araştırmalarının her safhasında sıklıkla kullanılan pek çok tarih ve tabakât kitabının yazıldığı bir dönemdir. Bu nedenle öncelikle yine bu asırda yaşayan âlimlerin kendi hocalarının ve akranlarının hayat hikâyelerini anlattıkları, gözlem ve müşahadelerine

dayanarak kaleme aldıkları eserler kullanılmıştır. Bu durum bazı akranlar arasında bulunan mezhepsel ya da şahsi anlaşmazlıkların müelliflerin eserlerindeki anlatılarına yansımaları nedeniyle olumsuz bir durum gibi gözükse de bu döneme ait çok sayıda kaynak bulunması bilgileri karşılaştırma imkânı tanıdığından taraflı yazılan bilgilerin tespitini mümkün kılmaktadır. Ayrıca dönemin tarihini aynı asırda yaşayanların kaleminden anlatmak bazı ilmî, siyasî ya da sosyal olayları çok daha detaylı bir şekilde okuma avantajı sunmaktadır. Zira müellifler çoğu zaman başlarından geçen olayları günü gününe anlatmış, kendilerini derinden etkileyen, dikkatlerini çeken pek çok olayı en ince ayrıntısıyla kaleme almışlardır. Ayrıca bazı müelliflerin mensup oldukları mezhep ve inanışların izlerini, telif ettikleri eserlerin satır aralarından takip etmek, toplumdaki ayrışmaların ne denli etkili olduğunu, zaman zaman ilmî zenginlik yanında ayrışmaya dönüştüğünü göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada kullanılan kaynaklar arasında yer alan Yünnî'nin (ö. 726/1326) *Zeylû Mir'ati'z-zamân* adlı eseri 654-711 (1256-1312) tarihleri arasında Memlûk tarihini kapsamakta olup ulemaya dair genişçe yer ayırdığı vefeyât kısmıyla dönemin muhaddislerini tespitinde önemli bilgiler içermektedir. Zaman zaman taraflı ifadelerle rastlamak mümkün olsa da kendisinden sonra yazılan pek çok eserde yer almayan ayrıntılı ve farklı bilgiler bulunması açısından önemli bir kaynaktır. Bu dönemin en önemli muhaddislerinden biri ve aynı zamanda bir tarihçi olan Birzâlî'nin (ö. 739/1339), Ebû Şâme el-Makdisî'nin *ez-Zeyl 'alêr-Ravzateyn* adlı kitabına zeyil olarak kaleme aldığı *el-Muktefi* adlı eseri, gerek içerdiği vefeyât bilgisi gerekse muhaddis kimliği ile hadis ilmi açısından önem arz eden ayrıntılara yer vermesi sebebiyle ilk dönem Memlûkler için başvurulan bir kaynak olmuştur.

Dönemin en meşhurlarından biri olan Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târihu'l-İslâm, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, Mu'cemü's-şüüh, el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddisîn* ve *Tezkiretü'l-huffâz* adlı eserleri sıklıkla müracaat edilen kaynaklar arasındadır. Umumî bir tarih kitabı olan *Târihu'l-İslâm*'da dönemin önemli olaylarını kaydetmekle birlikte siyasî tarihten ziyade çok geniş bir biyografi bilgisi sunan Zehebî'nin gerek bu eseri gerekse hocalarına ve özel olarak hadis hocalarına ayırdığı eserleri dönemin muhaddislerini ve önemli isimlerini tespitinde vazgeçilmez kaynaklardır. Çalışmada özellikle biyografisi verilen hâfız muhaddislerin tespitinde onun *Tezkiretü'l-huffâz* adlı eserinden istifade edilmiştir. Zehebî, 742 (1341) yılına kadar yaşayan muhaddislere yer verdiği için Türk (Bahri) Memlûkler döneminde bu tarihten sonra vefat eden hâfız muhaddislerin tespiti için onun *Tezkire'si* üzerine yazılmış zeyillerden faydalanılmıştır. Bu kapsamda Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî'nin (ö. 765/1364) *Zeylû Tezkireti'l-huffâz*, Takıyyüddin İbn Fehd'in (ö. 871/1466) *Lahzü'l-elhâz bi-zeyli tabakâti'l-huffâz*'ı ve Süyûtî'nin

(ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-huffâz* adlı eserleri kullanılmıştır. Öte yandan söz konusu muhaddislerin eserlerinin kendilerinden sonra yaşayan muhaddisler tarafından okunması da önemli bulunup, bunun tespitinde İbn Hacer'in okuduğu kitapları senetleriyle zikrettiği *el-Mu'cemü'l-müfehres* adlı eseri temel alınmıştır. Buna göre kitapta biyografisine yer verilen muhaddisler, büyük oranda bu dönemin muhaddisleri arasından hâfız, hadis ilmi ile ilgili eser telif etmiş, medrese ve dârülhadislerde görev yapmış ve eserleri bir sonraki asrın otoritesi olan İbn Hacer tarafından okunmuş olanlar göz önünde bulundurulmuş seçilmiştir. Bu kapsamda bu dönemde yaşayan ve önemli hizmetlerde bulunan daha başka muhaddisler de bulunmaktadır. Ancak çalışmada bu dönemde yaşayan bütün muhaddislerin tespiti gibi bir amaç hedeflenmemiştir. Bu tür bir gayeyi yerine getirmek ayrı bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Zira tarih ve tabakât kitaplarını hızlıca tetkik eden herhangi bir araştırmacı, bu dönemde yaşayan yüzlerce muhaddis olduğunu kolaylıkla görebilecektir. Ayrıca bu dönemde yaşayan pek çok muhaddis, tek başına yeni çalışmalara konu olabilecek kadar kıymetli ve hadis ilmi için önemli şahsiyetlerdir. Bu nedenle çalışmamızda ele alınan muhaddisler, hayatlarındaki dikkat çekici notlar, öne çıkan belli başlı özellikler, aile bireyleri, sosyal ilişkileri göz önünde bulundurulmuş kısaca ele alınmaya çalışılmıştır. Burada amaç biyografi yazmak değil, belli başlı muhaddislerin hayat hikâyeleri üzerinden dönemi tanımak ve günümüzde bilinen, eserlerine sıklıkla başvuru pek çok muhaddisin aynı coğrafyada ve Türk (Bahri) Memlûkler döneminde yaşadığını göstermektir.

İbn Abdülhâdi'nin (ö. 744/1343) *Tabakâtü 'ulemâ'i'l-hadis*, Kütübî'nin (ö. 764/1363), İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân* adlı eserinin zeyli olan *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Taceddin es-Sübki'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* ve İbn Râfi'nin (ö. 774/1372), Bîrzâlî'nin *el-Muktefi'sinin* zeyli olup 737-774 (1336-1372) yıllarını kapsayan *el-Vefeyât* adlı eserleri de Türk (Bahri) Memlûkler dönemine tekabül eden zaman diliminde yaşayan muhaddislerin hayat hikayetlerine yer veren önemli kaynaklardır.

İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı umumî tarih kitabı da çalışmada sıklıkla kullanılan kaynaklar arasındadır. Tarihçi vasfının yanında muhaddis kimliği de bulunan İbn Kesîr, dönemin önemli muhaddislerinin hocası, talebesi, arkadaşı olmuş, özellikle Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî (ö. 742/1341) ile kurduğu akrabalık bağıyla bu dönemde büyük etkisi olan Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî (ö. 748/1348), Alemüddîn Kâsım b. Muhammed el-Bîrzâlî (ö. 739/1339), Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi muhaddislerle yakın bir münasebet kurma imkânı bulmuştur. Bu durum onun toplumda önemli mevki bulunan bu muhaddisler hakkında sosyal tarih

açısından kıymetli detay bilgiler vermesini mümkün kılmıştır. Çalışma konusunun tekabül ettiği zaman dilimiyle uyuşması itibariyle İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *ed-Dürrerül-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine* adlı eseri de araştırmamızın kaynakları açısından başucu eser mesabesinde. Yine onun *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-umr* adlı eserinin 773-779 (1372-1378) yıllarını kapsayan ilk cildinden istifade edilmiştir.

Hadis eğitim öğretim kurumları, görev yapan hocalar, kurumlardaki çeşitli görevler hakkında Mısır bölgesi için Makrizî'nin (ö. 845/1442) *el-Hıttat* ile Şam bölgesi için Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* adlı eserleri müracaat edilen en önemli kaynaklardır. Ayrıca Makrizî'nin *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* adlı eseri ulemâ-ümera ilişkileri, eğitim kurumlarındaki mansıplara yapılan atamalarda ehliyetle riayet edilip edilmemesi gibi konularda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Öte yandan İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin (ö. 737/1336) *el-Medhal ilâ tenmiyeti'l-a'mâl* adlı eseri de eğitim kurumlarının mahiyeti, eğitim sistemi, toplumdaki siyasî ve sosyal çözümler, siyasî olayların toplum üzerindeki etkisi, âlimlerin mansıp mücadeleleri, yaşam tarzları gibi eğitim ve sosyal tarih açısından çok kıymetli bilgiler içermektedir.

İbn Şeddâd'ın (ö. 684/1285) *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir*, İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücümü'z-zâhire* ve *el-Menhelü's-sâfi*, İbn İyas'ın (ö. 930/1524) *Bedâ'i'ü'z-zühûr* adlı eserleri gibi Memlûk tarihçilerinin telif ettiği kitaplardan da istifade edilmiştir.

Hadis ilmi ile ilgili yazılan eserlerin tespitinde tarih ve tabakât kitapları başta olmak üzere Muhammed Abdülhay Kettânî'nin (ö. 1382/1962), *Fihrisül-fehâris*, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin, (ö. 1345/1927) *er-Risâletül-Müstetrafe*, Ömer Rızâ Kehhâlê'nin (ö. 1407/1987) *Mu'cemül-mü'ellifin* adlı eserleri, Mahmut Yeşil'in *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi (H. 700-1100/1300-1688)* adlı yüksek lisans çalışması ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ilgili maddeleri öncelikli olarak kullanılmıştır. Bu kısımda söz konusu dönemde kaleme alınan bütün eserleri tespit etmek gibi bir gaye gözetilmemiştir. Zira yukarıda bahsi geçtiği gibi bu dönemde yaşayan yüzlerce muhaddis ve binlerce eser mevcuttur. Bu nedenle Memlûkler dönemine ait hadis bibliyografyasını oluşturmak tek başına bir çalışma konusudur. Bu kısımda bu dönemin hadis ilmi ile ilgili literatürünün mahiyeti kısaca değerlendirildikten sonra, kaleme alınan eserler ayrıntılı şekilde tasnif edilmiş; her tür için mümkün olduğunca çok eser örnek verilmiş, bu dönemde ortaya çıkan ya da gelişme gösteren yazın türlerine özellikle işaret edilmiştir.

Arap dünyasında yapılmış bazı modern çalışmalar da araştırmamızda kaynak olarak kullanılmıştır. Muhammed Muhammed Emin'in *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fi Mısır*, Ali Sâlim Nebbâhîn'in *Nizâmü't-terbiyyeti'l-İslâmiyye fi asri*

devleti'l-Memâlik fî Mısır, Celal Yusuf el-Atârî, *Hareketü't-te'lîfî'l-ilmî fî Mısır ve Şam fî'l-asri'l-Memlûkî el-evvel*, Halid Muhsin Hassân el-Câbirî, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî'l-Hicâz hilâle'l-asri'l-Memlûkî*, Emâl Ramazan Abdülhamid'in, *el-Hayâtü'l-ilmîyye fî'l-İskenderiyye fî'l-asri'l-Memlûkî*, Muhammed Kemâleddin İzzeddin'in *el-Hareketü'l-ilmîyye fî Mısır fî devleti'l-Memâliki'l-Çerâkise*, Salih Yusuf Ma'tûk'un, *İlmü'l-hadis fî Mekketi'l-Mükerreme hilâle'l-asri'l-Memlûkî*, Saîd Abdülfettâh Âşûr'un, *el-Müctema'ül-Mısri fî asri selâtini'l-Memâlik*, Muntasır Mahmud Şatnâvî nin, *et-Terbiye ve't-talim fî bilâdi'ş-Şâm fî devleti'l-Memâliki'l-Babriyye* ve Muhammed Mutî' el-Hâfîz'in eğitim kurumları ile ilgili çok sayıda eseri Arap dünyasında yapılmış çalışmalardan bazılarıdır. Daha çok eğitim öğretim ile ilgili bilgi sunan bu eserler özel olarak hadis ilmine yoğunlaşmamış olsa da dönemin ilmî hareketliliğini göstermeleri açısından önemlidir.

Araştırmamızda tarih ve tabakât kitaplarının yanında semâ kayıtlarından da sıklıkla istifade edilmiştir. İlgili yerlerde ifade edildiği gibi semâ kayıtları çoğu zaman biyografi kitaplarında yer almayan detay bilgiler sunmaktadır. Bir hadis meclisinde, bir ya da daha fazla hocanın huzurunda okunan eserler için tutulan kayıtlardan hareketle dönemin muhaddisleri, okunan eserler, hadis tahammül ve eda yöntemleri, hadis dersi yapılan mekânları, mecliste görev yapan kârî ve kâtipleri, ders meclislerine kimlerin katıldığı gibi konularda bilgi edinmek mümkündür. Bu özellikleriyle semâ kayıtları geçmişe dair resmî vesikalardır ve çoğu zaman biyografi kitaplarında yer alan bilgileri tamamlayıcı, tashih veya teyit edici bir fonksiyon üstlenmektedir. Ayrıca semâ kayıtları, dönemin muhaddislerinin kendi aralarında yaptıkları bazı özel dersler ya da arkadaşların, akrabaların birlikte katıldığı dersler gibi örnekler sunması sayesinde dönemin muhaddislerinin birbirleriyle münasebetlerini de ortaya koymaktadır. Bu kapsamda dönemin semâ kayıtlarına yer veren Abdullah b. Muhammed el-Kindirî'nin, *Hutûtu'l-ulemâ min'el-karni'l-hâmis ilal-âşirî hicrî nemâzic ve emsile*, Stefan Leder ve arkadaşlarının hazırladığı *Mu'cemüs-semâati'd-Dımaşkiyye* ve Muhammed Mutî' el-Hâfîz'in semâ kayıtlarından örnekler içeren çok sayıda eserinden istifade edilmiştir.

Memlûkler ile ilgili Türkçe kaynaklar genellikle İslâm tarihi açısından Memlûk devletini ele almaktadır. Bu kapsamda Memlûk devletinin siyasî tarihini, devlet yapısını, sosyal ve kültürel hayatını ortaya koyan İsmail Yiğit ve Fatih Yahya Ayaz'ın kitap ve makaleleri yol gösterici olmuştur. Ayrıca Fatih Yahya Ayaz'ın Memlûk dönemi ile ilgili tarih, tabakât ve vefeyât kitaplarını ayrıntılı şekilde tanıttığı *Memlûk Tarihi Kaynakları* adlı eserinden de çokça istifade edilmiştir. Memlûkler dönemini hadis ilmi açısından ele alan müstakil çalışmalar yerine daha çok bu dönemde yaşayan herhangi bir muhaddis ve hadis anlayışı tarzında eserler kaleme alınmış ve bu kapsamda genel itibarıyla kısaca dönemin siyasî ve ilmî özelliklerine yer verilmiştir. Muhammed Yılmaz'ın *İbn Hacer'in Kadın Hocaları*

Bağlamında Kadın Hadisçiler ve *Semâ Kayıtlarında Kadın Hocalar* adlı eserleri de her ne kadar isminde yer almasa da ele aldığı dönem itibariyle Memlûkler dönemindeki ilmî hayatı ve muhaddis hanımları konu edinmektedir. Kitapta bu çalışmalardan da yer yer istifade edilmekle birlikte ulaşılabildiği kadarıyla Memlûk devletini hadis ilmi açısından ele alan tek çalışma olan ve Burcî Memlûkler dönemini ihtiva eden Halit Özkan'ın *Memlûklerin Son Asrında Hadis* adlı eseri konuyu ele alış tarzı bakımından ufuk açıcı nitelikte olmuştur.

Memlûkler dönemi Batı dünyasında da bir çok çalışmaya konu edilmiştir. Jonathan P. Berkey'in *Ortaçağ Kabire'sinde Bilginin İntikali*, Michael Chamberlain'in *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik* ve George Makdisi'nin *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim* adlı eserleri başta olmak üzere bu alandaki diğer çalışmaları Memlûkler döneminde özellikle eğitim kurumlarının İslâmî ilimler tarihindeki yeri, ulema arasındaki ilişkiler gibi konularda farklı yorumlar içermektedir. Ayrıca Chicago Üniversitesi'nin öncülüğünde The School of Mamluk Studies adıyla kurulan araştırma birimi tarafından neşredilen *Mamluk Studies Review* dergisinde siyasî, sosyal ve ilmî hayat itibariyle Memlûkler ile ilgili çok sayıda makale yer almaktadır. Bu çalışmada Batı dünyasında yapılan söz konusu çalışmalardan da imkân nispetinde istifade edilmiştir.

Netice itibariyle çalışmanın her bir bölümü veya bazı başlıkları tek başına araştırma konusu olabilecek nitelikte olup burada zikredilen bazı kaynaklar ve daha fazlası dikkate alınarak Türk (Bahrî) Memlûkler döneminde Hadis ilmi ile ilgili genel bir tablo çizilmeye çalışılmıştır.